

Cionističko djelovanje mladoga Ericha Fromma¹

U članku se analizira sve rane radove Ericha Fromma koje je pisao kao gimnazijalac i student. Svi tekstovi objavljeni su u njemačkim studentskim cionističkim časopisima. Točnija analiza tekstova jasno pokazuje da je Fromm već tada u cionističkom omladinskom pokretu zastupao načela autentičnog života i socijalne pravde – za njega iskonski židovske vrednote. Kasnije će se u svojim poznatim djelima zalagati za ista ta načela i primijeniti ih na čovjeka općenito.

Uvod

Kako bismo razumjeli razvoj, stavove i poglede na svijet jednog od velikih humanista 20. stoljeća, valja se, u staroj dobroj psihoanalitičkoj tradiciji, točnije osvrnuti na njegovo djetinjstvo i mladost. U slučaju psihoanalitičara židovskog podrijetla Ericha Fromma (1900–1980) to je učinjeno, što uzgred, što podrobnije u njegovim biografijama.² Pri tome se, doduše, posvećivalo malo pozornosti Frommovim prvim objavljenim tekstovima, koje je pisao kao student za razne njemačko-židovske novine i časopise. No, upravo su ti tekstovi izrazito zanimljivi jer u suštini sadrže one vrednote koje je Fromm zastupao tijekom cijeloga života, samo što su ti ideali tada bili izraženi u drugačijem kontekstu. Dok se Fromm u svojim popularnim djelima poput *Umijeća ljubavi* ili *Imati ili biti* obraća čovjeku općenito, u svojim ranim radovima svoje je ideale izražavao u uskom židovskom kontekstu. Fromm je odrastao u ortodoksnoj židovskoj obitelji te mu otac i majka potječu iz rabinskih obitelji. Pradjed s očeve strane, Seligmann Ber Bamberger, bio je važan talmudist i vođa ortodoksnog židovstva u južnoj Njemačkoj. Neposredno nakon mature 1918, Fromm se kao ortodokсни Židov priključio cionističkoj židovskoj studentskoj organizaciji. Vjerojatno je u doba dok je pohađao gimnaziju u Frankfurtu na Majni pripadao jednoj od školskih židovskih organizacija, no to se ne može potvrditi izvorima. U godinama nakon

¹ Članak se temelji na njemačkom članku „Erich Fromms frühes zionistisches Engagement“, objavljenom u *Fromm Forumu* 18/2014: 130-135. Hrvatska verzija dopunjena je informacijama o njemačkom židovstvu na početku 20. stoljeća.

² Za više informacija o biografiji Ericha Fromma vidi: FUNK 2001; ISTI 1999, ISTI ²2011; FRIEDMAN 2013.

mature redovito je pisao članke, izvješća i recenzije za novine *Kartell Jüdischer Verbindungen* (KJV) ('Savez židovskih udruga'): *Der Jüdische Student: Zeitschrift des Kartells Jüdischer Verbindungen* ('Židovski student', Berlin, 1902–1933) i *Der jüdische Wille: Zeitschrift des Kartells Jüdischer Verbindungen* ('Židovska volja', Berlin, 1918–1920).³

Pregled cionističkoga studentskog pokreta u Njemačkoj

Na ovome mjestu vrijedi dati kratak osvrt razvoja cionističkog pokreta među mladima i studentima u Njemačkoj. Prije Prvog svjetskog rata cionizam je zastupala manjina Židova u Njemačkoj. Većina njemačkih Židova osjećala se izrazito „njemački“ i zastupala je konzervativna, liberalna ili, pak, njemačka nacionalna načela. Vođe mlade generacije cionista, prije svega Kurt Blumenfeld (1883–1963) i Richard Lichtheim (1885–1963), potjecali su iz asimiliranih obitelji, čiji su roditelji već prije Prvoga svjetskog rata doživjeli društveni uspon.⁴ Iako je cionizam za njih predstavljao bunt protiv roditelja, bio je ujedno i više od puke pobune protiv generacije roditelja. Cionizam je predstavljao pokret s pozitivnim sadržajem koji je trebao obnoviti židovsku svijest i duh, koje su mladi osjećali beskrvnim, asimilatorskim, pa i samoponištavajućim. Preporod nije trebao samo obuhvatiti tada još skromne židovske naseobine u Palestini već i zajednice u Njemačkoj. Pri tome su omladinski cionistički pokreti u Njemačkoj odigrali važniju ulogu u razvoju identiteta mladih negoli škola i roditeljska kuća jer su mladi prema njima bili pretežno indiferentni, a ponekad i izrazito neprijateljski nastrojeni. U omladinskim pokretima pronašli su zajedništvo i afirmaciju, a time su ta udruženja često postala dio njihova vlastitog „ja“.⁵

Blumenfeld je 1909. postao tajnik saveza *Zionistische Vereinigung für Deutschland* (ZVfD) ('Cionistički savez za Njemačku'), a od 1911. do 1914. i tajnik Svjetske cionističke organizacije (*World Zionist Organization*). U svibnju

³ *Der jüdische Wille* ('Židovska volja') ujedno je 15. godište *Der Jüdische Student* (*Židovski student*); već nakon dva godišta, 1920, časopis je bio ukinut i nastavio je izlaziti samo *Židovski student*. Prvotno je *Židovski student* trebao izlaziti redovito svaka dva mjeseca između pojedinih brojeva *Židovske volje* i trebao je služiti kao strogo povjerljivo glasilo članova (vidi: *Židovski student*, god. 15, br. 1-2, lipanj 1918, 1).

⁴ Vidi: *Lexikon deutsch-jüdischer Autoren*, vol. 3, s. v. „Blumenfeld, Kurt“, 191-197. Za Richarda Lichteima vidi: MANGES 1985: 466-467.

⁵ Usp. UNNA 1923: 33. Jedan daljnji onodobni kritični prikaz židovskoga omladinskog pokreta napisao je HOLZER 1928: 279-288. Holzer spominje „trostruko odbacivanje“ pri osnivanju pokreta: osnivači *Blau-Weissa* ('Plavo-bijeli') jesu studenti koji odbacuju školu iz koje su potekli, židovski su studenti i protivne se antisemitizmu koji tada vlada po sveučilištima, kao cionistički studenti odbacuju stavove svojih roditelja (281). Taj tzv. „kompleks-odboja“ jača u njima volju za pronalaženjem vlastitih puteva, a time jača i ograđivanje prema društveno ustaljenom roditeljske generacije. Propast omladinskog pokreta Holzer na koncu vidi u neriješenom pitanju „starješina“ i propuštenoj smjeni generacija.

1912. najviše tijelo ZVfD-a je na kongresu u Poznau (njem. Posen) prihvatilo rezoluciju, kasnije nazvanu „Blumenfeld-rezolucija“. Blumenfeld je bio glavni ideolog novog židovskog nacionalizma. Bio je predvodnik radikalnih cionista koji su židovstvo smatrali zasebnom nacijom, potpuno odvojeni od njemačke nacije. Svojom kritikom liberalnog židovskog „establišmenta“ i „buržoazije“ te umjerenih cionista radikalizirao je odnose unutar cionističkog pokreta.⁶ Tako ni rezoluciji nije manjkalo radikalnosti: „S obzirom na izvanrednu važnost rada za Palestinu pri oslobođenju individualne osobnosti i kao sredstva za postignuće našeg konačnog cilja, poslanici kongresa objavljuju, da je dužnost svakog cionista – poglavito onih financijski neovisnih – integrirati preseljenje u Palestinu u svoj životni program.“⁷ Čak i za cioniste istočne Europe, obično radikalnijih nazora, ova rezolucija predstavljala je izazov. Za njemačko židovstvo utoliko više što su takozvani umjereni cionisti težište svojeg rada vidjeli unutar židovskih zajednica u Njemačkoj. Načelno nisu sumnjali u nacionalni karakter židovstva i potrebu za nacionalnim domom za progonjene istočnoeuropske židovske mase, koje su tada pred pogromima u Rusiji u velikom broju izbjegle u Sjedinjene Američke Države. Te su aktivnosti i podržavali, no unatoč tome su bez sumnje vidjeli kao pripadnike njemačke kulture. Kako bi onda – s obzirom na asimilaciju provedenu već generaciju-dvije ranije – njemačko obrazovanje, prosvjetu i kulturu odjedanput mogla zamijeniti još nedefinirana nova židovska kultura?

Problem pred kojim su mladi cionisti stajali bio je nepremostiv: „Koliko god su se posvetili židovskim sadržajima, toliko su bili i njemački“.⁸ Njemačko obrazovanje (*Bildung*) i njemačka kultura bili su ishodišta s kojih se argumentiralo. Oni su bili formativni za židovsku mladež u doba kasnog Njemačkog Carstva. Prihvaćanjem „Blumenfeld-rezolucije“ osnovan je i službeno njemačko-židovski mladenački pokret *Blau-Weiss Wanderbund* (‘Plavo-bijeli planinarski savez’). Osnivanje takvih saveza slijedi primjer njemačkih modela u duhu onoga vremena. Planinarski savezi su tada bili centri omladinske kulture i bili su samostalno organizirani, kako bi se otrgnuli pristupu odraslih, pogotovo roditelja.⁹ Za razliku

⁶ Usp. WISTRICH 1998: 59-111, ovdje 74.

⁷ U njemačkom izvorniku: *In Konsequenz der überragenden Bedeutung der Palästina-Arbeit für die Befreiung der Einzelpersönlichkeit, sowie als Mittel zur Erreichung unseres Endziels, erklärt es der Delegiertentag für die Pflicht jedes Zionisten – in erster Linie der wirtschaftlich Unabhängigen – die Übersiedlung nach Palästina in ihr Lebensprogramm aufzunehmen.* Vidi: MEYER 1997: 293. Citati na hrvatskom jeziku koji su izvorno na stranim jezicima prijevod su autora članka.

⁸ GORAL-STERNEHEIM 1996: 170.

⁹ Tako su *Blau-Weiss* izrazito slični nežidovskim planinarskim savezima, kao npr. *Wandervögel*. Gershom Scholem je zato *Blau-Weiss* nazvao cionističkom verzijom *Wandervogela*, čime je upravo kritizirao „njemački“ karakter tih udruženja. Njemačka romantika se u njima spojila s novožidovskom. Vidi: SCHOLEM 1997: 63.

od nežidovskih njemačkih omladinskih udruga, studentskih saveza i planinarskih društava, koji nisu zastupali određenu ideologiju ili su slijedili jednu već postojeću, židovski omladinski pokreti bili su mjesta gdje su se kovali „nova židovska svijest“ i „novi židovski čovjek“.¹⁰

Prvi Frommovi tekstovi

Nakon Prvog svjetskog rata veći broj židovskih omladinskih udruženja konkurirao je jedan drugome. Njihovi programi i predodžbe o tome što je cionizam, odnosno što bi trebao biti vrlo su se razlikovali. Jedino što ih je ujedinjavalo bila je borba protiv težnje asimilaciji koja je prevladavala među starijom generacijom i borba protiv sve jačeg i bjesnijeg antisemitizma u društvu. U to se doba i mladi Erich Fromm priključio jednom od židovskih studentskih društava.

Njegov je prvi objavljen tekst posmrtno slovo za jednog kolegu iz studentske udruge *Ivria* iz jeseni 1918.¹¹ Adolf Lissauer umro je tog ljeta od španjolske gripe koja je tada harala Europom i pokosila živote tri milijuna ljudi. Vjerojatno se radilo o bliskom prijatelju s kojim je Fromm dijelio predanost ortodoksnom židovstvu, kao i određen „prikladan“ interes za cionizam. Kako je tekst objavljen već u rujnu, dakle još prije početka studentske godine, izgleda da je Fromm poznavao Lissauera još iz školskih dana, možda iz zajedničke školske udruge. Židovstvo, cionizam i savez židovskih društava bile su teme dvojice prijatelja.

Svega dva mjeseca kasnije Fromm je napisao izvještaj sa sjednice Omladinske organizacije *Agudas-Jisroela* (*Agudas-Jisroel-Jugendorganisation*), pokreta aškenaskog strogo ortodoksnog židovstva, pri čemu je naveden kao član društva *Saronije*.¹² Fromm sebe u tekstu predstavlja kao „cionista, koji se drži (vjerskog) zakona“ i time pripada manjini unutar načelno anticionističkog pokreta *Agudoh* (*Agudat Yisrael*). Cionizam je okarakterizirao kao potreban pokret za politiku židovskoga naroda prema van, a *Agudoh* za kulturni rad prema unutra. U ovom kratkom izvješčaju dobro se očitavaju antagonizmi židovskih omladinskih organizacija i nepovjerenje koje je vladalo među njima. Fromm, koji se osjećao kod kuće u objema organizacijama, nastojao je smiriti situaciju – želi posredovati sa svojim istomišljenicima između većinski sekularnih cionista i *Agudohe*. Kako bi se cionizam proširio unutar njemačkog ortodoksnoga židovstva, Fromm predlaže „osnivanje i odlučno podržavanje omladinskih grupa *Mizrahija* od strane onih koji se drže zakona i cionista.“¹³

¹⁰ NEUSER 2009: 153-155.

¹¹ FROMM 1918a: 60.

¹² ISTI 1918b: 80-81.

¹³ Isto: 81. Njem. izvornik: „[Schlägt er] die Gründung und tatkräftige Unterstützung von Misrahi-Jugendgruppen seitens der gesetzestreuen Bundesbrüder und Zionisten vor.“ Pokret *Mizrahi* osnovao je rabin Isaak Jacob Reines u Vilniusu kao nacionalno-religijski cionistički pokret 1902.

Nakon izbora za dan studentskih udruženja (*Kartell Jüdischer Verbindungen*) u veljači 1919, Fromm je naveden kao jedan od zastupnika društva *Saronije* iz Frankfurta na Majni.¹⁴ Osnivačka skupština *Saronije* za zimski semestar 1918/1919 izabrala ga je za punopravnog člana. Iz izvješća proizlazi da ova nova studentska organizacija aktivno sudjeluje u „ovdašnjem nacionalno-židovskom životu“ i da je Fromm u sklopu svojih aktivnosti ponudio dva uvodna sata predavanja za zainteresirane nove studente.¹⁵

Ono što je slijedilo u narednim mjesecima zorno prikazuje sklonost sektaštvu koje je vladalo unutar omladinskog židovskoga pokreta u poratnim godinama mlade Weimarske Republike. Najprije je u proljeće 1919. osnovano Židovsko udruženje studenata *Achduth* (Frankfurt na Majni). Fromm u svojem prilogu piše kako se pri tome ne radi o razlazu iz sadržajnih ili osobnih razlika, već da je razlog podjele čisto tehničke naravi: židovsko obrazovani članovi trebali bi biti obuhvaćeni u zasebnoj radnoj skupini.¹⁶ Naglašava se povezanost sa židovskom studentskom udrugom (V. J. St) *Saroniom* i zajedničke aktivnosti koje bi se po mogućnosti trebale i dalje poduzeti.¹⁷ Fromm je, pored Davida Liebrechta, bio jedan od voditelja udruženja pa je vodio radnu grupu s temom „Povijest cionizma“. Samo nekoliko tjedana kasnije, na prvom skupu udruženja 22. svibnja, odlučeno je da se tek osnovani *Achduth* ponovo raspusti i da se sva studentska udruženja Frankfurta okupe u *Saroniji*.¹⁸ To znači da udruženje *Achduth* već pripadala prošlosti kad je Frommov tekst bio objavljen. Razlike, bile one osobne ili „tehničke“ prirode, bile su očito premalene da bi opravdale postojanje zasebne studentske udruge. Na koncu su otpori, koje su ekstremisti s lijevice i desnice pružali, „odneseni od strastvene spoznaje onoga što je nužno“.¹⁹

Prvi sveopći kongres *Mizrahija* održan je 1904. u Bratislavi. Od 1905. središnjica se nalazila u Njemačkoj, kasnije, nakon Amsterdamske svjetske konferencije, preselila se u London s podružnicom u Palestini. Cilj i svrha bili su: „...ujedinjenje cionista koji teže ostvarenju Baselskog programa (Theodora Herzla iz 1897) na temelju i u smislu tradicionalnog židovskog zakona.“ (vidi BARTH 1919: 35). Pokret *Mizrahi* nije težio tome da Židovi u Palestini jednostavno postanu „presađeni asimilanti“, već je želio da ondje nastane nova kultura u židovskoj zemlji. Vjera bi trebala biti zakonski temelj koji bi se i pozitivno upotrijebio protiv kapitalističke izopačenosti. Moto je glasio: „Židovskom narodu židovska zemlja u duhu predaje židovstva!“ (Isto: 37).

¹⁴ *Der jüdische Student*, god. 15, br. 8-11, veljača 1919, 112.

¹⁵ Isto: 139. Mladi zainteresirani studenti zvali su se u studentskom žargonu „lisci“ (njem. *Füchse*). Kako bi postali članovi studentskog udruženja, morali su pohađati nekoliko sati tečaja, na kojima ih se upoznalo sa životom i pravilima ophođenja u udruženju; to su bili tzv. „sati lisaca“ (njem. *Fuchsenstunden*).

¹⁶ FROMM 1919: 107.

¹⁷ Više u knjizi JACOBS 2015: 32-36.

¹⁸ *Der jüdische Student*, god. 16, br. 4, lipanj 1919, 169f.

¹⁹ *Der jüdische Student*, god. 16, br. 5, kolovoz 1919, 221.

Cijela je epizoda vjerojatno bila rezultat osobnih taština i studentskog individualizma.²⁰

Frommovim preseljenjem u Heidelberg, gdje je nastavio svoje studije 1919, veza s frankfurtskim udruženjem oslabjela je. Zato se njegovo ime pojavljuje u istom broju *Jüdischer Student*, koji izvješćuje o ponovnom ujedinjenju *Achduth* i *Saronije*, kao člana *Ivrije* iz Heidelberga koji drži „sate lisaca“ (uvodna predavanja) i jedan povijesni tečaj.²¹ Ubrzo postaje i zastupnik tog studentskog udruženja. Sve vrijeme ostao je očito u kontaktu s vodstvom *Saronije* iz Frankfurta pa ga ondje u ljetnom semestru 1921. još uvijek vode kao „neaktivnog“ člana. U međuvremenu je zajedno sa svojim prijateljem Ernstom Simonom čak bio na popisu zastupnika za frankfurtsko udruženje.²²

Programski studentski članci

Fromm je tada počeo objavljivati i u časopisu *Cionistički savez u Njemačkoj – Židovska smotra* (njem. *Zionistische Vereinigung in Deutschland – Jüdische Rundschau*) koji je izlazio u Berlinu. Dana 14. i 15. siječnja 1920. održavala se prva svjetska konferencija *Mizrahija* u Amsterdamu. Fromm je objavio prilog koji je tiskan na naslovnici časopisa, gdje je on sâm nazvan „mladim mizrahistom iz Njemačke“. U napomenama uz Amsterdamsku svjetsku konferenciju upozorava na opasnost podjele unutar ortodoksnog židovstva na necionističku i cionističku frakciju. Unutar *Mizrahija* vidi kako djeluju dvije struje i dva duha, koji se moraju odlučiti „kojim putem žele ići: onim k cionizmu, koji vodi aktivnoj izgradnji novog, dinamičnog, političkoga života, ili onim koji ide k Agudas Jisroel i koji se udaljuje od života.“²³ Fromm kritizira ultimatum kojim je *Mizrahi* od cionističkog vodstva zahtijevao da im se unutar dva mjeseca dopusti izgradnja vlastitog školstva neovisno o cionističkoj organizaciji jer bi njegovo provođenje dovelo do podjele na području škola i odgoja – u ortodokсно-mizrahistički i liberalno-cionistički, čime bi se na koncu konstituirala dva židovstva. Zbog toga Fromm

²⁰ Iz dodatka o situaciji u *Saroniji* može se iščitati da su prijepori unutar udruženja bili isti, kao i oni koji su vladali tada u židovskoj zajednici u Frankfurtu. Kolege iz tabora ortodokсне zajednice (među njima i Fromm) „uvrijedili su se zbog nežidovskih oblika i načina života u zajednici.“ Vidi: *Der jüdische Student*, god. 16, br. 5, kolovoz 1919, 218-220. Doduše, raskol je ostavio tragova među frankfurtskim udruženjima. Tako četiri mjeseca nakon spajanja možemo čitati o *Saroniji*, da se oslanja na tradiciju s ciljem odgoja židovskog čovjeka, dok se *Achduth* gubi u besciljnosti i ekstremnom individualizmu. Vidi: SIMON 1919: 287-288.

²¹ *Der jüdische Student*, god. 16, br. 5, kolovoz 1919, 217.

²² *Der jüdische Student*, god. 17, br. 6, prosinac 1920, 255, odn. god. 18, br. 5, rujan 1921, 235. U tom je semestru Fromm još držao tečajeve povijesti za *Saroniju*.

²³ Vidi: FROMM 1920a, naslovnica. Zanimljiv detalj jest Frommova kritična ocjena Agudas, koju je u prethodnim godinama još smatrao vrijednom za „unutarnji kulturni rad“.

zastupa „istinitu školu jedinstva, nošenu židovskim duhom“, u kojoj bi trebali biti okupljeni svi smjerovi židovstva, koji se zalažu za izgradnju novog života i duha u Palestini. Za daljnji razvoj Fromma vrlo je značajan dio teksta u kojem govori o revolucionarnom sadržaju cionizma: pokret *Mizrahija* bi konačno trebao spoznati da je cionizam velika revolucija židovskog naroda. Prema njegovu mišljenju, za *Mizrahi* ne postoji ništa kobnije od zastupanja revolucionarnog programa i stavova te zahtijeva mjesto i glas u novom „revolucionarnom parlamentu“ i suradnju na tek revolucijom omogućenom Ustavu i pri svemu tome u dubini duše ostaje protivnik revolucije, potpuno ukorijenjen u građanskom svijetu.²⁴ Iz kasnijih biografskih intervjuja znamo da se Fromm cijeli život osjećao strancem u kapitalističkom građanskom svijetu i kritika izražena u ovom rano napisanom tekstu već ukazuje na smjer kojim će se razvijati njegova misao u narednim godinama.

Izvještaj s prvog dana konferencije zastupnika njemačkog *Mizrahija*, održanog 25. travnja 1920. u Berlinu, ukazuje na Frommov angažman u *Mizrahiju*. Fromm je naveden i među govornicima te večeri.²⁵

U jednom od sljedećih brojeva *Jüdische Rundschau* napisao je komentar o događanjima i važnosti tog skupa.²⁶ Posebno je naglasio pozitivne rezultate koji su ostvareni zahvaljujući oporbi mladih unutar pokreta: naglašava se da su *Mizrahi* i cionizam ljudski stavovi, a ne politička svrsishodna organizacija; odbacuje se sve što bi dovelo u opasnost jedinstvo židovske zajednice i podupire se izgradnja na načelima socijalne pravde u „Erec-Izraelu“. Rezolucije, koje je podnijela mladež u vezi s pitanjem gospodarske izgradnje i kulture, prihvaćene su pa se može kazati da je grupa mladih u duhovnom smislu odlučujuće oblikovala skup. Da je Fromm pripadao toj grupi, jasno proizlazi iz zahtjeva i njegova komentara. Također možemo čitati o temama kojima će se Fromm baviti još desetljećima kasnije i za koje će se zalagati – pitanje socijalne pravde, pitanje ljudskog duha u angažmanu za političku stvar te pitanje jedinstva zajednice, tada još židovske, a kasnije ljudske zajednice općenito.

U isto vrijeme, baveći se još intenzivno *Mizrahijem*, Fromm je objavio svoj prvi dulji članak *Traditionelles Judentum und Zionismus* (‘Tradicionalno židovstvo i cionizam’). Prvi put sadržaj teksta nije u neposrednoj vezi s nekim dnevnopolitičkim cionističkim događajem.²⁷ U tom se članku već odražavaju sociološki stavovi koje

²⁴ Njemački izvornik: *der gesamte Misrahi sollte endlich erkennen, dass Zionismus die große Revolution des jüdischen Volkes ist, und dass es für eine Partei nichts Verhängnisvolleres und nichts Freventlicheres geben kann, als revolutionäres Programm und Gesinnung zur Schau zu tragen, Sitz und Stimme im Revolutionsparlament zu beanspruchen, in der neuen, erst durch die Revolution ermöglichten Verfassung mitarbeiten zu wollen – und trotzdem in tiefstem Grunde Gegner jeder Revolution, bürgerlich durch und durch zu sein.*

²⁵ Vidi: *Jüdische Rundschau*, god. 25, br. 28, 1920, 212.

²⁶ FROMM 1920b: 226.

²⁷ ISTI 1920c: 178-183.

je Fromm stekao za vrijeme studija. Neke ideje i izrazi već ukazuju u skraćenom obliku na sadržaje iz dvije godine kasnije napisane disertacije; to su prije svega kritika anticionizma u ortodoksnom židovstvu, kritika reformskog židovstva i važna uloga židovskoga zakona, koju naglašava na samom početku teksta. Zakon Tore kriterij je za židovski narod. Njime se pojedinac veže za pravila i načela koja djeluju jače od kriterija drugih naroda, prije svega zemlje i jezika.²⁸ Židovstvo je, prema tome, prvenstveno narod sa središnjim kriterijem zakona. Tek dijasporom i gubitkom većinski nastanjenog područja i zajedničkog jezika zakon i ritam (oblik i stav)²⁹ postali su nova kategorija „religije“ i zamijenili „narod“. Time su vjerske grupe (ortodokсно i reformsko židovstvo) morale biti u krivu jer i jedna i druga polaze od premise židovske „vjere“, pri čemu jedni u središte stavljaju zakon, a drugi pojedinca.

U članku Fromm razmatra „religijski narod“ neoortodoksnog njemačkog rabina Isaaca Breuera.³⁰ Kritizira Breuera zbog neprihvatanja prvotno sekularnog cionizma jer on „na koncu“ samo promatra pojave „i pri tome ne polazi sa stajališta aktivnog čovjeka koji stvara, koji vidi da se „zadnji cilj“ mora postići „predzadnjim sredstvima“.³¹ Breuer i anticionističko ortodokсно židovstvo „na koncu“ promatraju aktualne zadatke i odbacuju suradnju u cionističkom pokretu jer on ne ispunjava preduvjete koji su zapravo konačni ciljevi. I ova kritika već odiše „kasnijim“ Frommovim duhom. Ne smeta mu „odanost zakonu“ (njem. *Gesetzestreue*), već on kritizira pasivnost, „neproduktivni“ karakter anticionističkog ortodoksnog židovstva. Njemu suprotstavlja „produktivni“ karakter cionizma koji „nije teorija ili shvaćanje“, već „život, stav, stvaranje... revolucija židovskog naroda. Na koncu je... samo ponovo oživjeli narod u stanju ostvariti zakon, jer taj zakon dat je samo za dobro naroda“.³² Time je cionizam put koji će na koncu dovesti do ostvarenja zakona, a to je konačni cilj ortodoksnoga židovstva. Iz ovog se članka dobro vidi Frommova rastrganost u cionističkom omladinskom pokretu koja može poslužiti i kao primjer za cijeli pokret *Mizrahija*, koji je svojom „odanošću zakonu“ uvijek zauzimao posebno mjesto unutar Cionističkog saveza za Njemačku (ZVfD).

Sljedeći Frommovi prilozi povezani su s njegovim učiteljem u Frankfurtu, rabinom Nehemijom Antonom Nobelom, koji je umro početkom 1922.³³ U

²⁸ Isto: 178.

²⁹ Fromm podrazumijeva pod time: „konstantni konstitutivni trenutak svih manifestacija narodnoga duha“ (njem. *das sich gleichbleibende konstitutive Moment aller Manifestationen des Volksgeistes*) (Isto: 178).

³⁰ Isaac Breuer (1883–1946) bio je najznačajniji mislilac neoortodoksnog njemačkog židovstva u vrijeme između dvaju svjetskih ratova. Vidi: MORGENSTERN 2002.

³¹ Vidi: Isto: 181.

³² Vidi: Isto: 182.

³³ N. A. Nobel (1871–1922) bio je od neizmjerne važnosti za „židovsku renesansu“ u Frankfurtu u godinama nakon Prvoga svjetskog rata. Oko njega stvorio se krug odanih studenata, utjecaj na generaciju onih rođenih oko 1900. bio je vrlo velik. Među sljedbenicima bili su, pored Fromma,

Frankfurter Israelitisches Familienblatt ('Frankfurtski izraelitski obiteljski list') Fromm je napisao pozitivnu recenziju tek objavljenog jubilarnog zbornika povodom Nobelova pedesetog rođendana – „Gabe. Herrn Rabbiner Dr. Nobel zum 50. Geburtstag dargebracht“. U istom broju objavljeno je i posmrtno slovo anonimno pod naslovom „Achad ha talmidim“ ('Jedan od učenika'), no vrlo je vjerojatno da se tekst može pripisati Frommu.³⁴ To nalažu stil, karakteristično naglašavanje proroka, kao i odavanje većeg poštovanja prema primjerenom životu od samog znanja – „to da je živio, kako je govorio, i samo govorio, što je i živio“ bilo je odlučujuće za Nobelove studente. Iako Fromm tada više nije živio u Frankfurtu, već u Heidelbergu, ostao je u uskoj vezi s Nobelom do njegove smrti. Na komemoraciji koji je organizirala židovska zajednica u Nobelovu čast, Fromm je održao govor kao zadnji u ime kruga studenta.³⁵

Nakon Prvog svjetskog rata *Kartell Jüdischer Verbindungen* (KJV) zapao je u trajnu krizu. Bojazan za „novačenje“ mladih članova, opće brige oko pomlatka i letargija počele su uzimati maha.³⁶ Rasprava o budućem ustroju udruženja trajala je preko godinu dana i ujesen 1922. predloženo je da se KJV i *Blau-Weiss* ujedine u jedno udruženje. Na ovome mjestu valja ukratko prikazati razvoj tih dviju organizacija.

Ujedinjenje Kartell Jüdischer Verbindungen i Blau-Weissa te Frommov razlaz s cionističkim pokretom

KJV je djelovao kao krovna organizacija za židovska studentska udruženja (tzv. bratstva, njem. *Burschenschaften*) u Njemačkoj. Prvotno su postojale dvije grupacije – Savez židovskih korporacija (*Bund jüdischer Corporationen* (BJC, osnovan 1901)) i Kartel cionističkih udruga (*Kartell Zionistischer Verbindungen* (KZV, osnovan 1906)) – koje su se stopile 19. srpnja 1914. u KJV kako bi bolje obrazovale članove i borile se za nacionalno jedinstvo židovske zajednice, pri čemu je u središtu stajala obnova u „Erec-Izraelu“.³⁷

Ernst Simon, Leo Loewenthal, Franz Rosenzweig i mnogi drugi. O Nobelu i njegovu životu vidi: HEUBERGER 2005.

³⁴ Vidi: *Neue jüdische Presse. Frankfurter israelitisches Familienblatt*, god. 20, br. 5, 2. 2. 1922, 3 i 4.

³⁵ Vidi izvještaj u: *Neue jüdische Presse. Frankfurter israelitisches Familienblatt*, god. 20, br. 7, 16. 2. 1922, 3.

³⁶ Cijelu raspravu pokrenuo je članak „Jesu li to heretičke misli?“ (njem. *Sind das Ketzergedanken?*) Gerharda Holdheima, objavljenog u: *Der jüdische Student*, god. 18, br. 5, rujan–listopad 1921, 185-191. Članak je prodrmao i najflegmatičnije studente unutar udruge.

³⁷ Izvadak iz programa KJV: „K. J. V. želi svoje članove odgojiti da postanu muškarci, koji su sa sviješću nacionalnog jedinstva židovske zajednice odlučni zalagati se za obnovu židovskog naroda dostojnu prošlosti židovstva.“ (njem. *Das K. J. V. Will seine Mitglieder zu Männern erziehen*,

Blau-Weiss je bila prva židovska omladinska organizacija i židovski planinarski savez u Njemačkoj. U travnju 1912. osnovan je *Wanderverein 1907* u Breslauu (danas Wrocław), a ubrzo nakon toga osnovana je i u Berlinu udruga planinara *Blau-Weiss*. Obje su organizacije od početka stajale u uskoj vezi jedna s drugom. Ideja spajanja u jednu organizaciju potekla je od Josepha Marcusa, osnivača *Blau-Weissa*, i prvi put bila je predstavljena na skupu poslanika ZVfD-a u Posenu. Godine 1914. udruge su se spojile u *Blau-Weiss, Bund für jüdisches Jugendwandern in Deutschland* ('Plavo-bijeli, Savez za židovsko planinarenje mladeži u Njemačkoj').³⁸ Daljnje mjesne grupe pridružile su se novoosnovanom savezu. Nakon Prvog svjetskog rata na saveznom skupu *Blau-Weissa*, održanom na dvorcu Prunn od 6. do 8. kolovoza 1922, usvojen je novi Statut saveza. Tekst je u svojem doslovnom izražaju bio vrlo nacionalistički, naglašavao se kult vođe i izražena je čak želja da se savez (njem. *Bund*) preinači u red (njem. *Orden*), do čega zbog jakog protesta poslanika nije došlo.³⁹ Sve to, doduše, nije pomoglo da se stvari počnu razvijati u pozitivnom pravcu. Sukob se tijekom sljedećih mjeseci nastavio.⁴⁰

U ovo krizno vrijeme spominje se i prijedlog za stapanjem KJV-a i *Blau-Weissa*, koji u korporacijama nije svugdje dobro primljen. Prema izvješću predsjedništva KJV-a, Fromm je bio jedan od vodećih protivnika stapanja, pogotovo zbog trenutka kad bi se ta fuzija trebala provesti.⁴¹ Fromm je uz to izrazio i oštru kritiku zbog načina odgoja u KJV-u. Izgleda da je i on sâm vodio jednu grupu koja je težište odgoja željela postaviti na židovske sadržaje. „Tim putem, koji on naziva 'židovski put', danas kroči samo mali dio studenata u kartelu... Smatra da je kartel

die in dem Bewußtsein der nationalen Einheit der jüdischen Gemeinschaft entschlossen sind, für eine der Vergangenheit des Judentums würdige Erneuerung des jüdischen Volkstums einzutreten.), *Der jüdische Student = Der jüdische Wille*, god. 15, br. 1, travanj 1918.

³⁸ Cilj planinarskoga pokreta bio je „prevrat židovskog duševnog života“ (njem. *eine Umwälzung des jüdischen Gemütslebens*). Premda su vođe pokreta svi bili cionisti, sâm pokret „ne želi djeci prenijeti židovski pogled. Svaka je propaganda isključena i strogo zabranjena“ (njem. *der Wanderbund selbst aber den Kindern keine jüdische Ansicht vermitteln. Jede Propaganda ist ausgeschlossen und streng verboten...*). Ističe se blizina i srodnost s njemačkim *Wandervögeln*: „Uostalom, oblici života planinarskog udruženja moraju se oblikovati tako da se njegov oblik izdiže iznad uobičajenih oblika života židovskih i cionističkih udruženja, kao što 'Wandervogel' odudara od njemačkih udruženja.“ (njem. *Im übrigen sind die Formen des Wanderbundeslebens so zu gestalten, dass sich der Wanderbund als ein Gebilde einer Art aus dem üblichen jüdischen und zionistischen Vereinsleben ebenso heraushebt, wie etwa der „Wandervogel“ aus dem deutschen.*), vidi: REINHARZ 1981: 114-116 pod naslovom: „Ziele des *Blau-Weiss*“, studeni 1913.

³⁹ Isto: 312-314.

⁴⁰ *Jüdische Rundschau* objavila je u prosincu 1922. „Izjavu“ o razvoju situacije *Blau-Weissa*, u kojoj je izražena žestoka kritika zbog diktatorskog stila koji vlada u *Wanderbundu* i njegovoj sklonosti veličanju moći i nasilja (vidi: *Jüdische Rundschau*, god. 27, br. 97, 638; također: REINHARZ 1981: 325-327).

⁴¹ Vidi: *Der jüdische Student*, god. 19, br. 8, listopad 1922, 250-256.

preslab da opstane protiv još više 'nežidovskog' (u njem. izvorniku: *vergoiten*) *Blau-Weissa*. Pribojava se da bi razvoj mogućnosti, koje danas vidi u KJV-u, preuranjenim sjedinjenjem s *Blau-Weissom* bio onemogućen.⁴²

Tekst naslovljen „Kamo vodi put?“ (njem. *Wohin führt der Weg?*), objavljen 20. listopada 1922, potpisan je samo s E. F. Doduše, tipično shvaćanje hasidizma i vjerskog zakona koje proizlazi iz teksta jasno ukazuje na to da je autor teksta Erich Fromm.⁴³ Tek je nekoliko mjeseci ranije Fromm završio disertaciju o temi funkcije židovskog zakona te se saznanja iz tog rada pojavljuju u članku.⁴⁴ Slično kao u članku „Tradicionalno židovstvo i cionizam“ (njem. *Traditionelles Judentum und Zionismus*), i ovdje autor vidi židovsku „religiju“ kao nešto iskrivljeno i neprirodno, pogled na tadašnje židovstvo vrlo je pesimističan – „Židovstvo je bolesno u svim udovima... svi smo mi zalutali, hodali krivim stazama...“ Cilj je ostao uvijek isti – „stvaralačka obnova židovske zajednice, po uzoru kako od Sinaja kroči kroz povijest.“⁴⁵

Frommovo razočaranje razvojem židovskog cionističkog omladinskog pokreta najjasnije je izraženo u članku „Načelna riječ o pitanju odgoja“ (*Ein prinzipielles Wort zur Erziehungsfrage*), koji je sastavio s nekolicinom prijatelja.⁴⁶ Potpisnici su u članku izrazili žestoku kritiku o stanju cionističkih omladinskih organizacija. Fromm je bio osobito važan pri sastavljanju ove kritike, što jasno proizlazi iz argumenata kritike. Tekst sadrži elemente iz njegove disertacije, socijalističke misli, kritiku europskog nacionalizma, kao i principa vođe, koja je tada zavladała u pokretima mladih, a nasuprot tome stoji čežnja za izgubljenom židovskom zajednicom.

Taj tekst bio je zadnji koji je Fromm objavio za vrijeme svojega dugog, intenzivnog i strastvenog djelovanja u cionističkom studentskom pokretu. Na koncu je samo još stajalo pismo u kojemu je zajedno s Ernstom Simonom i Ernstom Schachtelom priopćio istupanje iz KJV-a.⁴⁷ Kao razlog naveo je smjer u kojem se kretao KJV od ljeta 1922. i sve češće podejnjavanje židovskog obrazovanja i odgoja. Nije nam poznato da je Fromm išta objavljivao narednih nekoliko godina. Iz onoga što znamo o njegovoj biografiji proizlazi da je još nekoliko godina bio „religiozni cionist“ i da se konačan raskid sa cionizmom dogodio oko 1927. U toj

⁴² Vidi: Isto: 254.

⁴³ FROMM 1922: 1-2.

⁴⁴ Tako u doktoratu hasidizam naziva „zadnjim iskonski židovskim razvojem našeg naroda na europskom tlu“ (njem. *letzte urjüdische Entfaltung unseres Volkes auf europäischem Boden*) koji je uspio održati židovsku zajednicu. Zakon je okarakterizirao u njegovoj funkciji kao utjelovljenje „korelacije između tijela naroda i vjerske ideje“.

⁴⁵ FROMM 1922: 1-2.

⁴⁶ FROMM, GOITHEIN, LÖWENTHAL, SIMON I MICHAELIS 1922: 675-676.

⁴⁷ Razmjena pisama s kolegama iz saveza otisnuta je u časopisu KJV-a zajedno s odgovorom, vidi: *Jüdischer Student*, god. 20, br. 2, ožujak 1923.

godini objavio je prvi psihoanalitički članak – „Sabat“ (*Der Sabbat*) – u bečkom časopisu *Imago*.⁴⁸

Zaključak

Danas je cionistička „faza“ Ericha Fromma gotovo nepoznata. Na prvi pogled djeluje čak zbunjujuće. Zar je moguće da je jedan od velikih humanista i boraca protiv nacionalizma u svojim studentskim godinama podržavao „nacionalne“ ideale? Odgojen u vjerskom duhu njemačkog ortodoksnog židovstva, Fromm je od rane mladosti bio prožet židovskim zakonom i tradicijom. Ta načela donio je sa sobom u omladinski cionistički pokret, u kojem su većinu činili sinovi (rjeđe kćeri) njemačkih asimiliranih Židova. U središtu je njegova djelovanja uvijek stajala obnova židovskog života. Tako su mu i aktivnosti u raznim cionističkim organizacijama bile usmjerene prema ciljevima kao što su: židovski odgoj, obrazovanje i podučavanje tradicionalnih židovskih sadržaja. Kritički je gledao na nepromišljeno preuzimanje sadržaja njemačkoga nacionalnoga studentskoga pokreta.

Ako točnije pogledamo kakve je naravi bio Frommov cionizam, onda dobivamo koherentnu sliku – Frommov cionizam nikad nije bio kopija raznih europskih nacionalizama niti je on u cionizmu vidio samo nacionalni židovski pokret. U fokusu mu je uvijek bio duhovni rad i odgoj židovskog čovjeka na temeljima socijalne pravde i jačanje židovske zajednice. Ostvarenje tih ciljeva vidio je kao iskonski židovski princip pa se za njih cionistički zalagao. Kritika kapitalizma i materijalizma, po kojoj će Fromm kasnije biti poznat, već je jasno izražena u ovim ranim tekstovima. Time oni odišu istim duhom kao i njegova kasnija djela. Što je u studentsko doba Fromm rekao o židovskom čovjeku, to je u narednim desetljećima prenio na suvremenog čovjeka općenito. Sve te vrijednosti i kritike poznate su iz njegovih popularnih djela – jedinstvo čovječanstva, borba za socijalnu pravdu u obliku socijalističkog humanizma i „odgoj“ čovjeka, da bude produktivan i samoostvaren karakter. Za te se ideale Fromm zalagao sav svoj život, samo što se korijeni tih stavova ne mogu odmah tako lako razaznati pa postoji opasnost da se previde.

⁴⁸ FROMM 1927: 223-234.

Bibliografija

- BARTH, Aron. 1919. Der Misrachi. U *Das deutsche Judentum. Seine Parteien und Organisationen. Eine Sammelschrift*, 33-37. Berlin: Verlag der neuen jüdischen Monatshefte.
- FRIEDMAN, Lawrence J. 2013. *The lives of Erich Fromm*. New York: Columbia University Press.
- FROMM, Erich. 1918a. Adolf Lissauer. *Der jüdische Student* 15/3-41: 60.
- FROMM, Erich. 1918b. Zur Tagung der Agudas-Jisroel-Jugendorganisation. *Der jüdische Student*, 15/5-6: 80-81.
- FROMM, Erich. 1919. V. J. St. Achduth, Frankfurt a. M. *Der jüdische Student* 16/3: 107.
- FROMM, Erich. 1920a. Die Amsterdamer Weltkonferenz der Misrachi. *Jüdische Rundschau* 25/12: 1.
- FROMM, Erich. 1920b. Zum Misrachi Delegiertentag. *Jüdische Rundschau* 25/30: 226.
- FROMM, Erich. 1920c. Traditionelles Judentum und Zionismus. *Der jüdische Wille* 2/4-5: 178-183.
- FROMM, Erich. 1922. Wohin führt der Weg?. *Neue Jüdische Presse: Frankfurter Israelitisches Familienblatt* 20/31: 1-2.
- FROMM, Erich. 1927. Der Sabbat. *Imago* 13: 223-234.
- FROMM, Erich, Fritz GOITHEIN, Leo LÖWENTHAL, Ernst SIMON, Erich MICHAELIS. 1922. Ein prinzipielles Wort zur Erziehungsfrage. *Jüdische Rundschau* 27/103-104: 675-676.
- FUNK, Rainer. 1999. (²2011). *Erich Fromm – Liebe zum Leben. Eine Bild-Biographie*. Stuttgart: dtv.
- FUNK, Rainer. ²2001. *Erich Fromm. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek: Rowohlt.
- GORAL-STERNHAIM, Arie. 1996. *Jeckepotz. Eine jüdisch-deutsche Jugend 1914–1933*. Hamburg: LIT-Verlag.
- HEUBERGER, Rachel. 2005. *Rabbiner Nehemias Anton Nobel. Die jüdische Renaissance in Frankfurt am Main*. Frankfurt: Frankfurter Societäts Druckerei.
- HOLDHEIM, Gerhard. 1921. Sind das Ketzergedanken?. *Der jüdische Student* 18/5: 185-191.
- HOLZER, Ernst. 1928. Jüdische Jugendbewegung: Ein Rückblick. *Der Morgen* 4/3: 279-288.
- JACOBS, Jack. 2015. *The Frankfurt School, Jewish Lives, and Antisemitism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lexikon deutsch-jüdischer Autoren*, vol. 3, s. v. „Blumenfeld, Kurt“.
- LOWENSTEIN, Steven. 1997. Ideologie und Identität. U *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit: Band III: Umstrittene Intergration: 1871-1918*, 278-301. München: C. H. Beck.
- MANGES, Franz. „Lichtheim, Richard“. U *Neue Deutsche Biographie* 14/1985: 466-467 [mrežno izdanje]. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz51088.html#ndbcontent> (posjet 8. 9. 2023)

- MEYER, Michael A. (ur.). 1997. *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. 3: *Umstrittene Intergration. 1871–1918*. München: C. H. Beck.
- MORGENSTERN, Matthias. 2002. *Isaac Breuer and the History of the Secession Dispute in Modern Jewish Orthodoxy*. Leiden: Brill.
- NEUSER, Daniela. 2009. Konzeptionen des Jüdischen in der deutsch-jüdischen Jugendbewegung. U: *Konzeptionen des Jüdischen. Kollektive Entwürfe im Wandel*, ur. Petra Ernst, Gerald Lamprecht, 153-155. Innsbruck, Studien Verlag.
- REINHARZ, Jehuda. 1981. *Dokumente zur Geschichte des deutschen Zionismus 1882–1933*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- SCHOLEM, Gershom. 1997. *Von Berlin nach Jerusalem. Jugenderinnerungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SIMON, Julius 1919. Die V. J. St. Saronia seit dem letzten Kartell-Tag. *Der jüdische Student* 16/6: 287-288.
- UNNA, Joseph. 1923. Jugendbewegung und Schule. U *Schriftenreihe der Achduth*. Heft 1: *Wege zum jüdischen Wissen*, 33-40. Frankfurt am Main: I. Kauffmann.
- WISTRICH, Robert S. 1998. Zionism and Its Jewish „Assimilationist“ Critics (1897-1948). *Jewish Social Studies* 4/2: 59-111.

Zionist Activities of the Young Erich Fromm

Erich Fromm was a popular social theorist and psychoanalyst, well known for books like *Art of Loving* or *To Have or to Be*, written in the USA after World War II. Less known are his post-World War I texts which were written in German during his high school and student years. Brought up in an orthodox German-Jewish family, Fromm joined the Zionist movement early in his life whereupon he began to publish shorter texts in German Zionist student magazines. Among the texts were reports from Zionist meetings, programmatic texts and criticisms of the state in which the youth movement currently found itself. A more accurate analysis of these texts clearly shows, that, even then, as an active member in the Zionist youth movement, Fromm supported the same principles of authentic life and social justice, he stood for in his later work. Fromm considered these principles primordial Jewish values. After he ceased living an orthodox Jewish life, he continued to apply the same principles to man in general and thus became one of the most influential humanistic thinkers of his day.

Keywords: Erich Fromm, Zionism, Germany, student movement, Jewish thought

Ključne riječi: Erich Fromm, cionizam, Njemačka, studentski pokret, židovska misao

Domagoj Akrap
Weinzingergasse 1
1190 Wien
Austrija

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

55

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2023.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 55, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Marijan Premović (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d.

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*